

SWAKEBAL CHAJPANBIL K'OP
ELEK' NOJK'ETAL
XUNO LÓPEZ INTZÍN

Te lumk'inal banti a tojkon

Xojlej sbiil namej tal te banti a tojkone, janax te ya'tike ma'yuk mach'a lom jich ya sbiiltesix. Te jkomunale tsakal ta teyklum Jobeltoj mak Tenejapa, Chiapa, tijil yilo sba sok Jobel.

Ja' jich a tojkon ta yol k'alk'altik ya'yel. Jich te yik' ch'ul jme' kaxailtike ya xjul ta ko'tan k'alal ya yak' ja'al, ja'nax te ya'tike ma'yukix bayel te te'tikile, ja'nix jich ma'yukix bayel te a la mutetik jich bit'il la ka'iybe tal sk'ayoj k'alal bit'il ch'inonto tal a.

K'alal sk'aalelal ja'al, chikan ya xmoj tal lumil tokal ta Kurusch'en, k'unk'un xnibibet ya xjul ta teyklum, te ya senan sba a. Jich te yajwalel te lume k'unk'un ya xpixot te lumil tokale, k'anta yakalik ta beel ta tokal yilel.

K'alal laj ko'tan ta snopel jun ta jkomunal, ba jcha' ts'ak ta teyklum. Jich te k'alal a lijkon ta sbabail k'aale, ch'ayon, ta yan awilal jut'ul k'oel jsit. Ta patil la staon ta ilel jtatik Antonio Intzín Girón, jmes k'a'pal ta snail nopjun, ja' la yik'on beel ta kawilal.

Ja' jich oxeb ja'wil la jkuch kala mats', jich te k'alal ma la kil bit'il ya xtoy te k'aale, la kak'be ta tojbe yu'un jich tik' ya xk'oon a. Ta jun k'aalil laj ko'tan ta yuch'el ya'iyel te kala mats'e, tsutsbel ku'un te snopel june, baon ta *seminario* yu'un k'an ochokon ta peleil, ja jich a baon ta Jobel.

K'alal lok' jun ja'wil te bit'il ayon ta Jobele, baon ta yan *seminario*, k'alal Tepatitlán, Jalisco, tek'elon k'oel. Jich te bit'il mato xk'ot sk'aalelal te ya xbaone, xkuxetnax k'inal la ka'iy te bit'il ya xbaon ta yan seminarieo.

K'alal a k'ot sk'aalelal, ya x-ok' jilel jme' sok kuts' kalal, jich te jtate ya smel jilel yo'tanek. "Ma x-ok'ex, ya sujton tal", la kutik laj jilel. Jkupoj kok'elek a.

Nopolniwan xlajbel agosto a te lok'onbele, xiwetonbel sok yanax jmelbel ko'tan ya'yel. K'alal a k'oon ta Jobel, la stsakon balemte ja'al, xt'alaleton och'el ta oktaj yu'un sik. Ja' jich a baon, ma'yukbel joy ta naklej. K'alal la sta koel joyjoy be te oktae, ch'ay ta ko'tan te sike, kajon ta xenel.

K'alal a k'oon ta Mejiko, ma'yuk mach'a la sma'iyliyon, ja' la jtsakbel te mach'a *taxi*, *taxi* xixanix ta awe, ma jichuk yan banti la yijk'itayon jilel, cheb sienta la sk'anben stojol, ja teye namejix, ja'to ta ya'wilal 1990. K'alal la kalbe te ma'yuk bayel kich'oj a te tak'ine la yuton: "Pochan, tsakatalme aworael!", xi. Ma jichuk la kak'be te korae, la yijk'itayon ta yan na. Ta patil k'unk'unix a tojobonbel te banti k'an yijk'itayone.

Jich a kajonxan ta snopel jun ta Tepatitlán. Te snail nopjune ay ta sk'abik ermanaetik. Maba a k'aon te-a, la kalbe ya'iy te jwolawal pale ku'une, ja'nax te maba la sk'an sjelben kawil.

Sujtesel ko'tan mak xcha' tael jba

K'alal te k'ubul ayon-ae k'unk'un ach'ayon ya'yel. Teme ay mach'a la skoltayon yu'un te stojol jbee, talon ta yilel te jme' jtate, jujunto ja'wil te talone. Ja' jich k'unk'un la jwalak' pati ya'yel te jtalele, kajoniwan ta xk'exel te jts'umbale.

Jich te k'alal mach'a la sjojk'oben te banti lijkemone, maba jamal la kaal, la jkuy te jajchemonbel ta Jobel. Aynix mach'a maba la xch'uun,

ja' yu'un te matoba ya jna' lek a te kaxlan k'ope. Ja'nix jich to la yalben jnojpteswanej ku'un te chikan ta sit te maba sts'umbalon te kaxlan lume.

Ja'nix jich te banti la ka'iy te nopjune, ay la jtaj jtuul nojpteswanej tea, la yaltiklaj te lomlaj ya x-a'tej te bats'il antswiniketike, te malajba ya yal slubelik sok ya la stak' stuunik te bitik maba lekixe. Ja'nix jich la yaal te ya sk'an yich' stsaik te mach'a ya yich' tael ta k'op yu'un te bats'il antswinike, yu'un la lom ya stsob sbaik ta pask'op sok biluklaj ya stakin ch'uunik. Teme lajbel yo'tan ta xcholel te bitik yilel staoj ta ilel te bats'il kuxlejilile, ya yaal: "Jich ya me sk'an awich' atsaik yu'un te ajoyike", xi. Ja' ya yalon a.

K'unk'un och ta ko'tan ya'iyel te labanele, lijk jmuks ta ko'tan te jts'umbale, maba a lijk kaal te banti talemone, ja'nix jich la jkuy te jkaxlanone, sok xk'exeton ya'yel te k'alal ya kich' jojk'oyel te banti lijkemone.

Ja'nax yu'un ay joytak te ya sna'ik te banti lijkemon sok mach'aon. Jich te bit'il ayonto ta snopel jun ta seminarioe, lom xtajinonjo'tik ta *basketbol*. Ayto jtuul joy ta tajimal, pajal ya jna'jo'tik ta lek yixlanel te wolwole. Ta jun k'aal, maba la joyin jbajo'tik, xajt' a jilon, xajt' a bajt, la jech tsal jbajo'tik ta tajimal. Kujch ku'un sok joytak te tsalawe, ma jichuk kajonjo'tik ta sk'intayel, jich te mach'a joyto jajchel ta tajimale, ch'ay, ja'nax te maba lek la ya'iy. Tal ta jtojol, kaj sbol k'optayon: "Xkuxetuk awo'tan ya'se inyo!", la yuton. Te wa'iy binti ut'il la yalbene k'ax k'ux a bajt ta ko'tan, k'alal chinbak k'oel sk'uxul. Kaj k'ok'etay jba yu'un. K'unk'un a k'axbel ya'yel te sti'awe, ta patil tal ta ko'tan te maba jkaxlan te jts'umbale. La swik'ben jsit sok la sjultesben jch'ulel ya'iyel te labanele.

K'alal jul ya'iyel te jch'ulele, jich k'oem wijk' te jsite, la jta ta nopel te ya jcha' stsak te binti lek jbiil sok ya jcha' t'uun te banti lijkem lek te jts'umbale. Ta labanel a jul te jch'ulele. "Bintikati jbiil ya kak'?", xion. Jich la jta ta nopel te maba Xun ya kak'e, melel maba ya jna' binti yu'un sok binti ya sk'an ya yaal te jp'al k'op xun, aybal sk'oplalul mak ju'ukbal, mayuk mach'a ya sna'. Yip a te jich k'ajtesbilotike.

Jajchon ta snopel, bak'entik wayon ma' wayon ta snopel, ya xk'opoj te ko'tane, bayel binti kaj ta snopel te jole. "Binti jbiil ya xk'ot ta bats'il k'op?", xion. K'unk'un a walk'uj tal snopojibal ku'un, jul ta jol sok ta ko'tan,

"maba ya jch'ay te binti ut'il biltesbilone", xi a tal ta ko'tan. "Ja'nax yu'un ya jel jtebuk, melel maba pajalonix sok te yantike, maniwan jpisiltikuk a te kich'ojtik ael ta jsit kelawtik te labanel sok te p'ajele", xion. Ja' jich a esmaj tal te Xunoe, ja' yu'un te la jcha' ta jba ya'iyel, wijk' te site, cha' jul te jch'ulele. Janix jich muk'ub ya'iyel te ko'tane, jolol k'inal a lijk ka'iy.

Te k'alal ayonto ta Tepatitlán ta 1992, la yalbenbel jwix ta cha'jantak'in te och ta chukel jtat yu'un la yich' leel smul. Jich te k'alal la jkux ko'tan ta nopjun ta *julio*, tal kiil te jtate, chukul a jul jta ta chukojibal Merced, te banti ay Snail yilel *ambar* ya'tik. Ochonbel ta chukojibal, k'oon ta a'yej sok, la K'ok'eta jba yu'un te k'ux obol sba la kil te jtate, la yak'tiklaben kil ay sjalo chojak'etik, sok la scholben ka'iy binti yu'un te och ta chukele. Ja'nix jich la yalben, te yantik jchukeletike ya la yich'ik mil-uts'inel, te x-awetiktolaj ta majel. Te jayeb u chukule, ma'yuknix la yich' uts'inel. Yip a te la smes k'a'pal sok la spoktiklaj tsa'nibaletike.

Te bit'il a'yanon sok ta chukojibale, la kak'tiklabe yil lok'ombailetik jlok'eslayej ta *seminario*, jul ta yo'tan ay sk'ejo jun slok'omba yich'oj k'elanel. Melel te k'alal ameltsaj te mulil ay ta sbae, ay ta k'inilajel a. Jich tal jle lok'el te lok'ombaile, te' tsakal a te bi k'aalil la yich' lok'esele.

Jich te k'alal ayon ta seminarioe, la kich'ulaj ael te ya sk'an jelbe sch'unel yo'tan te mach'atik maba ya xk'otik ta awilaletik ta ya'yel te sk'op yose. Ta patil, la jta ta nopel sok k'un a jul ta ko'tan te maba jich kak'el tal te ya jelbe sch'unel yo'tan te jlumale sok bayel bitik la jtajtiklaj ta ilel te maba la jmulane, ja' jich a lok'on tal.

Slebel sk'oplal sok snabeyel sba jmam

Te bit'il bayel ja'wil ch'ayalone, la sujon ta snabeyel sba te jme' jtate, banti lijkemon sok mach'a jts'umbal, kajon ta a'yej sok te jmame, te jmuk'ul tatik ya kaljo'tike. Ja'nix jich a'yanon sok jme' jtate, la jojk'obe binti ut'il ay tal skuxinelik namej tal. Aynix binti la staben ta ael te jtate, aynix binti maba a cholaj yu'un jich bit'il binti yilel te anima jme'chune, ma sna' yu'un ch'into a te k'alal a chambele, melel te jtate, meba alal.

Lajnix scholben stukel binti yoloj spatan ach'ij tal, binti stalel la yilbe tal te jmame. Janix jich a'yanon sok jwixitak, swixitak te jtate, ja' jich la jnabe sba te jtate, te jmam jme'chune, te bit'il jpxoilto namej tal te jmame, bayuklaj a been ta spoxtayel te jchameletike.

Te bit'il a'yanon sok te jmame, la scholben ka'iy te la swayichin te binti ut'il och te ta jpxoile. Keremtolaj a sok xiwlaj yo'tan. Ta junlaj k'aal la yich' makel ta be: "Tatik ayuk x-obolbajat awilben jchamel ku'une", xi la sk'olal. "Ma'yuk binti ya jna', jowil te ya ana'otike", xyutlaj te mach'a a makot ta be-e. La yal ka'iy te jmuk'ul tatike, yu'un la wayichinot te mach'a a makot ta be-e.

La jcha' jojk'obe ta lek te binti ut'il la sna' stojol te ay tal smajtane, te ya stak' xpoxta te jchameletike. Jich la yalben:

Aah, la kich' ak'el jwayichin, k'o kich' tal ik'el ta na. "Ya la xbatik", xi jk'olal. "Binti ya xba lej, ma'yuk jmul sok ma'yuk mach'a jmiloj?", xion. "Ju'uk ya la xbatik, ya awich' ik'el yu'un jtatik kunerol", xiik. Jich te k'alal ak'oone, bayel mach'atik ak'o jta te'a, ay mach'atik x-awlajetik, yantike ya xlaj ok'ik. "Talatbal", xi jk'olal. "Talon binti jejchuk", xion. "llawil, li'ay te lume, li'ay te kal jnich'ane, yame awil awa'iyben". La sujtes te a'yeje: "Altik tat kunerol, ma xju' ku'un". "Ju'uk tatik yame awilotik, ya me awa'yotik", xiik te balem ta ch'ich' bak'ete. Ta patil ba'taj tal jtuul ants, la yak'ben kuch' ja'. K'ax tal k'aal, k'ax tal k'aal, ja'to xkil la kich' makel ta be. "Ayuk x-obolbajat awilotike yu'un ay jchamel ku'un", xi jk'oplal. K'oj la ka'iy te labal wultaye, la jch'uunbel. La yak'ben kuch' pox, k'ixnajok, ch'ay ya'iyel te xiwele, la ka'iybe sk'ab, xlaxet-to jbak'etal yu'un la ka'iy bixi te sch'ich'ele, ja' jich a kajon ta xcholel nichim, lijkon ta ch'ab ta stojol te jme' jkaxaitike, la jk'anbe jtatabtik te yakuk sk'ej te chamele. Ja' jich a kaj ochokon ta jpxoil.

K'axbel te ja'wile, lajto jun ta a'yej te jmame, sok la xcholben ka'iy te la yich' alel te yakuk sujtes yo'tan, te yu'un ma'yuk mach'a ay yu'el li' ta balumilal yu'un xpoxtayel te jchameletike. K'unk'un la och ta yo'tan, ja'nix jich chebaj yo'tan, kaj ta a'yej te yo'tane, ta jun k'aal tsakot chamel, k'an lajuk. Banal ta chamel sok ma sna' stojol a te och ta ilel yu'un te mach'atik ya xk'otik ta ch'ul awilale. K'alal banal ta chamel a, la sta ta ilel jtuul winik, ja' te mach'a ak'bet ta sk'ab te poxile. "Binti yu'un te ya awijk'itayone?", xilaj. "Awokoluk, tsaka sujtel te binti la awak'bene, ma kola'uk xa awa'iy", laj la yut.

K'alal la ka'iy stojol te binti ut'il kuxin tal te jmuk'ul tatike, tal ta ko'tan ta slok'tabel sok xch'amel te sk'op ya'yeje, yu'un jich ay ta jtojol ta sbajtel k'in al a. Li'uk ko'tan k'an jmulan snabeyel sba te jme'chune, sme' te jtate, ma stak' binti utel, yu'un te k'alal akuxinike, ma'yukto a'tejibaliletik yu'un ya stak' yich' ch'amel k'op mak slok'esel sit-elawil a. Yanuk te ya'tike maba jichix.

Ay binti la jtaj

Ay ya yal ta poko' jun *Popol Wuj*, ch'ul jun yu'un sba jme' jtatik, te cha'tuul loil alaletik Junajpuj sok lxbalanke la staik ta ilel jp'ej wolwol ixtabil, yixtabto jilel statik te chamik ta Xibalba. Jich te ixtabil la staike, maba ja'nax sna'ojibal statik, ja' sna'ojibal jun a'telil lijkem jilel yu'unik te ya sk'an sts'akikbel spasel te alaletike.

Ja' jich ay binti la jta ta xujk naek. La jta poko' lok'ombailetik, slok'omba jnujpuneletik. Ay te jtuul kerem slak'o sba sok yinam; ta jech, ay jtuul ants tinil sok jtuul jtatik, ta xujk te kereme, ja'nax jtuul winik. Te winiketike slapoj sts'ibal tsotsik, jich te antsetike, slapojik sakil pak', ay jujuteb sluchul.

K'axbel te ja'wile, ma'yuk chikan bit'il a k'ax jujun u ya'iyel. Ta jun k'aal ayotik ta ti' k'ajk' ta swoel ajan k'uxtik a, jtuul kuts' kalal la sjoj'obe te jme' jtate: "Ja'xan te ja'ex me' tat, binti ut'il anujpunex?" Maba ora la sujtesik te

jojk'oyele, kajik ta xcholel te binti ut'il akuxinik tal ta stuulutule. Te jme'e la yaal te la yich' pixel ta k'ajk'al waj sk'ab, yu'un jichlaj ya snop spasel a te waje, jich te jtate kaj ta xcholelek te binti yolo spatan ach'ij tal ta pinkaetik. Ta patil kajik ta xcholel te maba la yich' ka'nel yu'un jme'chun te jtate, ta skaj yu'un meba alal sok ma'yuk stak'in. "Jich te bit'il anujpunonjo'tike maba la yak' sba a te ame'chunike", xii.

Ta swenta te lok'ombail la jtae, ma'yuk binti la kaal, "ja'niwan jme' jtat, sok jmam jme'chun", xi'on. K'alal lijkon ta xchapel jnujpunel sok kinam, sujton ta sleel te lok'ombaile, k'oon ta sna jme' jtat, ma'yuk te la jtaix a te koxtal ta xujk na te banti la kil jilel te lok'ombaile. K'alal la joj'k'obe jme' te banti la yak'ik te koxtale: "Ma jna'", xi. Jajchon ta sleel, lats'al ta pajk jun la jta, ajch'altikxanix. La kich'bel ta muk'ulum Mejiko, te la yich' tal cha' meltsanel a. Muk'ub k'inal la ka'iy yu'un te la yich' cha' meltsanele sok yu'un tuun ku'un jtebuk te k'alal kajon ta xchapel te jnujpunele. Jich te lok'ombaile, jk'ejo sok kich'o ta muk' melel sna'ojibal jme' jtat sok te' sk'ejo a te poko' k'op sok te poko' kuxlejale. Sok ja'niwan jich a och tal ta ko'tan lok'tawanej te'ye.

Ta in k'aalto, ajk'ts'in ya kich'ulaj ka'tejib ta lok'tawanej, biluk ya jlok'eslabe slok'omba. Ay lok'em ku'un slok'omba jmam jme'chun te bit'il kuxajiktioe. Jich te manchuk la jlok'ta te anima jmame, ma'yuk jilel slok'omba te jichuke. Ya ka'iy ya'tikini tulana sk'oplal te lok'ombaile.

Ila'wilikme j-elek' ch'ulelale

Jich te k'alal a jajchon ta slok'esel te lok'ombailitike, xiwet-to ko'tan a, aynix ajk'ts'in xkuxet ko'tan te me la jlok'ta te binti ya jk'ane. Ta patil ya xtal ta ko'tan lekbal o mabal lekuk ya xlok' te k'alal ya sjoj'oyik: "Binti ora ya kiltik te jsitike?", xiik. Ta swenta te lok'ombaile, aynix la kil tal ta jch'inil, ay ta ko'tan te ay jtuul jbankil, snich'an jtajun, ay la stuuntes stsakol-lok'ombail mak lok'tajibal, jich te k'alal ya schik'be te stsantsiwalule, ya xliik slok'esbe, majichuk ja' la kixlanla. Ja'toniwan jich och'em tal ta ko'tan jtebuk swenta stsakol-lok'ombail te'ye.

K'alal te lok'ombel ta jkomunale, bayel binti yakal ta chiknajel a, bayel mach'atik a ochik ta chukel, milel sok majel yu'un te ya sk'anik te lekubtesele. Ta jun k'aal talon, la kich' tal k'aal, tal kiil te jme' jtate. Ma jichuk, jtuul kijts'in la yak'tiklaben kil slok'ombaik te batik k'oemik ta pask'op yu'un ya sleik te kolelale, sok te ayuk te ich'el ta muk'e. Jich te bit'il xtalokone, la jk'anbebel te slok'tajibale. Ja' jich a kajon ta slok'tayel binti kolojpatan ta *seminario*. Ja'nix jich te bit'il a lok'onix tal ae, busajtik a jul jta antswiniketik ta Jobel, te yakalik ta pas k'op a. K'alal a k'oon ta jna, yala tukel a k'o jta te jmame. Jich a kajon ta a'yej sok, la xcholben ka'iy te binti ut'il kuxul tale sok te binti ut'il a och ta jpxoxile.

Te jmame, xbaelete ta lum jujun jwewextik, ya xba ya'iy paxial, ya x-och ta ch'ulna. K'alal lajto jun ta beel, la jlok'esbe slok'omba. Ay mach'a lek ma lekuk la yil te ya jlok'ta te jtatike. Ta juun k'aal ochonjo'tik ta ch'ulna, te la jlok'ta a, k'alal la yilik a til te tsantsiwale, mukin a kajik ta yalel: "llawil me j-elek' ch'ulelale!" Ta patil, sbusetik k'oel rejroletik, k'an yutikon, te jmame ma'yuk binti la yal yip a te: "Kurik tatil", xie.

Ja' jich a lijkon tal ta xcha' nabel sba te jlumale, k'un'kun a kajon ta yilel k'inetik jich bit'il Tajimal k'in sok yantik k'inetik. Ja' te' la jcha' nabe sba a te mach'atik jpask'inetike. Ja' jich a ba'tajon ta stojolik ya'iyel. Ay mach'a lek la yilik te te' ayon ta yilel te k'ine. "Lek te tal awilotike", xiik. Te mach'atik jich la yale ja'ik jtatik Miguel López Intzín sok Agustín Luna López, j-amteletik lijkemik ta Xojlej. La yak'bekon kuch' chilja', ta patil la sk'anik lok'tayel.

Ja'nix jich te k'alal a k'oon te ta yilel te Tajimal k'ine, te' la jta jmuk'ul wixjo'tik sok kichanab. Lek la ya'iyik te k'oon ta yilel te k'ine. Ja'nix jich la kalbe te la jlok'ta te jmuk'ul tatike: "Ayuk ya awak'ben jlejchukeke", xii te jwixjo'tike. Ja'nix jich la jlok'esla lok'ombailitik, ta spajelal, sujtonanix, kich'ojix k'oel a te lok'ombailitike. Bayel mach'a la yil, sok bayel mach'a la smulan yilel te slok'ombae. Ja' jich a sjambekon ya'el te jbe ta lok'tawaneje.

Jich te bit'il ya x-ochotik ta yilel te binti ut'il ay stalel skuxlejale te lume, maba tajimal sok wokol, melel teme ma jna'tik spasele ay ya xt'iseswanotik, te' ya jtaj jmultik a. Jich bit'il a ochon tal ta a'tel, lijkon ta slok'esel te

lok'ombaile, ay mach'a maba lek la yil, la skuyik te ya kik'be lok'el sch'ulel yosetik. Binti yu'un ma jna'tik ta lek stojol, yu'un tulan sk'oplal ya ya'iyik tekniwan a te ma xyak'ik ta lok'tayelee, manchuk te ya jkuytik te maba ja' ku'untik te yosetike, te ich'bil tal yu'unik te jkaxlanetik te k'alal julik tal ta lok'ele, maba jich ya ya'iy stukelik. Tek a te maba lom ya yak'ik ta lok'esele, ja'nix jich ay la kil k'ax swokol ta stojel smul tsajaljoletik yu'un maba la sjojk'oyik teme yabal stak' xlok'tawanike.

Ta jun k'aal, la sk'an la jlok'ta jtuul jtatik xkucho ta beel yos-a. Ma jichuk la jlok'ta, ja'nax te lijk wulwul yu'un, la skuyik te ya jlok'esbebel sok ya kich'bebel slok'omba te yose. Aynix mach'a ya xk'ot ta yo'tan sok ya sna' stojol te tulan ta paselek te lok'tawaneje, jich la yalben jtuul jtatik k'alal la yik'on ta lok'tawanej. Jich ta jch'o la xchik'ben jnichim jtuul jts'unojel yu'un ma x-ilin a te yosetike sok te jpas a'teletike. Te k'alal a ch'abaje jich la yal:

... Talotik ta atojol ch'ul tak
 Talotik ta atojol ch'ul me'
 Nichimal tat, nichimal me'
 Ya jtop'tik xnichimal asit
 Ya jtop'tik xnichimal awelaw
 Tal kaltik ta atojol kajwal
 Li'me ay te jlok'tawaneje
 Li' me ay te jts'u'sitawaneje
 Manchukme xbolob ajol yu'un
 Manchukme xlabet awo'tan yu'un
 Mame xa kuy ta elek' ch'ulelal
 Mame xa kuy ta elek' nojk'etal
 Awalme, anich'anme
 Chukbeme sch'ulel awabat
 Mukbeme sit awabat
 Manchuk kati ya xkaj ta wulwul yo'tan
 Yu'un slusil
 Yu'un stsantsiwalel

Ja'nix jich kajwal ilbenme te sbeelee
 Te banti ya xk'ax
 Te banti ya xjelawe
 Manchuk binti ya stij
 Manchuk binti ya sjin...

Te lok'ombail, ja' jun komon na'ojibal

Jich te k'alal asujton tal li' ta Chiapa ta sja'wilal 1996, la snitben ko'tan yilel te bitik yakal ta meltsajel ae, maba ja'nax a kajon ta slok'tayel te jme' jtate sok te kuts' kalale, jich bit'il jpatxujk mak te k'inetike. Ochon ta ya'yel stojol te binti ut'il yakal tal ta beel yu'un EZLN ta xchapel te k'ope sok ta sleel te kolelale. Ja'nix jich la jlok'ta sok la jun ta beel jch'unjeletik la spasik *peregrinación* yu'un la sk'anik te ayuk lekil chajpanel yu'un miltomba ta Akte'al ta *diciembre* ta sja'wilal 1997. Ja'nix jich tulan la K'aiy, wokol a ochon ta skaj ma'yuk mach'a jna'obe sba-a. Ja'nix jich te bit'il ochon ta jlumale.

Jich te bit'il k'ot miltomba ta Akte'ale, bayel mach'a la yijk'ita sna yu'un, ay mach'atik a jul ta Jobel. Ja'nix jich bayel mach'atik a kajik ta a'tel sok, la kich' ik'el ta sk'asesel ta bats'il k'op bitik la yaltiklayik te mach'atik a koltawanike, ja' nix jich la jk'ases ta kaxlan k'op te bitik la yaltiklayik te j-aneletik yu'un te k'ope. Jich te a'teliletik la spastiklayik te jkoltawanejetike, la jlojk'tayla, ja'nix jich la jlok'taylabe sit yelaw te mach'atik ayik ta wokole, yu'un jun sna'ojibal sityelaw swokol jlumaltik te manchuk yakuk xch'ay ta ko'tantike.

Ja'nix jich bit'il a k'axon ta a'tel ta Melel Xojobal ta 1998, la jlok'tayla te bitik a'telil la jpasjo'tik ta stojol alaletik te ya xchonolajik ta xoral, ta ch'iwich sok ta yol-lum, ta ko'tan la jpas te lok'tawaneje ma'yuk mach'a la sujon mak la yalben. K'alal la jlok'tayla te alaletike ay mach'a la smulan sok ay mach'a ma la smulan. Te mach'atik la smulanike, li'xanix yo'tan yilik ta ajk'nax te slok'ombaile. "Ya jk'an kilix te jlok'ombae", xiik. Ay yantik te

ma swentaikuke. Ja'nix jich wokol la ka'iy te lok'tawaneje, ta skaj yu'un ach' k'axeltonax a te k'ope, meel te alaetike jaik yal snich'an te mach'atik nutslabilik lok'el ta snaik yu'un miltomba ta slum sk'inal Chamo' sok ta Ch'enalja'. Ay ajk'ts'in ma sk'anik monelek te alaetike yu'un ya yich'ik sujel ta a'tel, ja'nax te binti a monbet te yo'tanike, yilel lomk'ombailetik, bonolajel, tajimal sok k'ayoj.

Ja' jich ak'axbel ja'wil, ochon ta a'tel ta Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas (CELALI) ta 2001. Ay jmanojix lekil lok'tawanejibal-a. Te' kajonxan ta slok'taylayel a te bitik a'teliletik te ya yich' pasele, ja'nix jich ta ko'tan a lijkon ta spasel. Ta patil la kich' ak'el ta jk'ab sok la jwuntain ya'telinel te lok'tawaneje, sok smeltsanel k'op a'yej ya xk'ax ta ik'. Ja' la ka'telinix a te lok'tawaneje.

Jich te bit'il jkuchobe ya'telal te lok'tawaneje, bayel bitik jlok'eso. Ay jmako te pas a'tel yu'un te j-atel patane, jmako k'inetik, ch'abetik, jmakobe ya'tel jsonowiletik. Ja' jich julem jtebuk jch'ulel sok jna'obe sba jtebuk stalel skuxlej te bats'il lumlumetike, sok jna'o jtebuk binti ut'il ay te sch'unel yo'tanike. Te bit'il jtsinobe yipal ta lok'tawanej sok ta xch'amel te binti yilel te talel kuxlejale, yu'un jtao ta ilel te ay binti yakal ta ch'ayel, ay binti yakal ta tup'el yu'un yakal jelonel te kuxlejale. Melel ya sjel skuxlej te ch'ich'bak'etetike, ja' jich ay binti ya xlaj ch'aybel, sok yaniwan xlijk ch'ayukbel te jk'op ka'yejtike. Ja' jich talem ta ko'tan yu'un, tek a te li'uk ko'tan jlok'tayla spisil te binti yilel stalel skuxlej te jlumaltike.

Aynix mach'atik yakal ta julelek te sch'ulelike, ya staik ta ilel te yakal jelonel te talel kuxlejale. K'alal ay ya xk'o ik'awanikuk ta slok'tayel te bitik ya spasike, ya jojk'obe binti yu'un te ya sk'anik lok'tayel sok te ya'telike, ay mach'a ya yal: "Ya jtajtik ta ilel te yakal jelonel te jkuxlejaltike", xiik. "Te ma'yuk mach'a lom ya smulanix spasel te ka'teltike", xiik. "Tek a te ya jk'antik te ya amake, te ya alok'taye, yu'un teme jun k'alil k'ot ta ch'aye, ayuk jilel sna'ojibal", xiik. Ja' jich ochem ta ko'tan te'ye, tek a te ya jmulan spasel te ka'tele, melel muk' sk'oplal, yu'un sna'el binti yilel te jkuxlejaltike, sok jun sna'ojibal jilel ta jun k'aal te me k'ot ta tup'ele mak te me jelon ta k'axel te kuxinele.

Te bit'il kajemon ta slok'tayel te talel kuxlejale sok te sit-elawile, bayel binti jtao ta ilel, sok bayel binti jna'o stojol yu'un. Jich bit'il ay mach'atik ya xk'otik ta banti ya x-a'tejon, ya xk'o sk'anbeyik slok'omba jpas a'tel, mak jsonowil, mak yu'un muk' a k'ax ta a'tel ta slumal. Ya sk'anbeyik te slok'ombae, ya yilik yu'un tup' ta lumk'inal. Ay yantik, ya xk'o sk'an sna'ik stojol sok ya sk'an yilik, binti ut'il ay stalel skuxlej te jlumaltike. Ay jich a k'ot jtuul jtatik, ya x-ok' k'oel, la sk'ambe lok'el slok'omba skerem, yu'un la xtuch' ora yil. Jich te mach'atik ch'ayemix ta k'inale, te me jilem te slok'ombaike, jich k'oem te maba lajeme. Jich a te talel kuxlejale, te sbeel te lume, te slekil yutsil skuxlej te jlumaltike, ay ya xtop' jichuk kantela, jichuk nich'im, ta skaj bayel te ik'e, te ja' te uts'inele, te tenele sok milel lajesel yu'un te k'ejel a te jtalel jkuxlejaltike. Li'uk ko'tan jlok'taye spisil, sok jmakojuks spisil te binti yilel stalel skuxlejale jlumaltik te k'alal ya staon smalelal k'aal te jkuxinele. Jich ayuk jilel sna'ojibal sok yilobil skuxinel te jts'umbaltike, melel ta in orato, bayel binti yakal k'oel ta jtojoltik, bayel binti yakal ochel tal te yaniwan sjelontes mak ya stup' te jkuxlejaltike.

Yalel Wokol

Ta swenta te bit'il la jchol te ka'yeje, ya kal wokol ta stojol:

Te jMe'kaxaitik yu'un speto xlochojan ta jbeel jlok'el.

Te jCh'ul tatik yu'un ya xk'ixna ko'tantik ta beel lok'el.

Te Kuxlejale, te ik' yu'un ja' kuxulotik yu'un.

Te jmam jme'chun kuxajtik ta jtojol yu'un la scholbekon te sk'op ya'yejike.

Te me' jtat, María sok Alonso, la yak'bekon jkuxlej, sok ma'yuk la smakbekon jbee.

Te kinam Laura yu'un ya skoltayon ta spasel te binti ya sk'an ko'tan, jich k'oem yoyalul jkuxinel, slekil o'tanil te banti ya xkux yo'tanek te jch'ulele.

Te kaljnich'an Alux sok Xuno te ja' smuk'uline ko'tan ta spasel te ka'tele, sok ta jun k'aal yaniwan xtuun yu'unik.

Ta stojol Josefina yu'un a'yanon sok, la sjultesben jch'ulel sok ya yilya'iyben jwayich sok jnojketal ta yan balumilal.

Te Johanna yu'un la yak'tiklaben kil slok'ombaul slumal sok yuts' yalal ta sna yawil jme' jtat te ja'nix jich a och tal ta ko'tan te lok'tawaneje.

Ta stojol jtatik Enrique Pérez López, jwolawal banti ya x-a'tejon yu'un yak'oben smuk'ul ko'tan ta ka'tel sok smuk'ul yotaneke te ka'tele.

Ta stojol jtatik Andrés Aubry, la sniton ta beel, la snojpteson ta yil ya'yel sok ta slik stoyel k'op a'yej, yu'un ma jichuknax xch'unlejetik ta ajk'nax yu'un bitik ay ta pasel mak ta alel.

Ta stojol Simone, Maribel sok Monika yu'un la xcholbekon ka'iy binti yilel te ka'tele.

Ta stojol Pati, Xmal, Gaby, César, Yare, Sabás, Raymundo, Rocío sok smamlal te bit'il yak'obekon kil sok la sjultesbekon jch'ulel ta swenta ka'tel

sok te yakuk xlekub te balumilal.

Ja'nix jich ya kal wokol stojol joytak ta a'tel ta swenta in junto jich bit'il Damián, Rie, Chawuk, Xochitl, Pedro, Ronyk, Axel, Lola, José Alfredo, Pedro Agripino sok Andrés yu'un pajal a kajotik ta beel yuu'n te ka'teltike. La jech nabe jbajtik, jich k'o'en te la jam ko'tantik ta stuulutul ta yak'el ta na'el binti kolo jpatantik yu'un ayuk ta na'el stojol binti yilel te jlumaltike sok mach'otik.

Ta slajibal ya kaal wokol ta stojol te mach'atik a kajik ta xwayichinel te a'telile jich bit'il Xochitl sok Axel. La yiptayik moltsowab ta sleel ta ko'tantik sok ta sjajchesel te jun a'telil te banti ya kak'tik ta na'el sok ilel mach'aotik sok binti yilel jtaletik.